

Strategic Principles for Locating Great Mosques in Islamic Cities

Reza Sameh^{*(1)}, Mozghan Mahdavi⁽²⁾, Fouziyeh Jafari⁽³⁾

1. Assistant Professor in Architecture, Faculty of Architecture & Urbanism, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran.

2. Ph. D. in Architecture, Faculty of Art and Architecture, University of Yazd, Yazd, Iran.

3. Master of Architecture, Faculty of Architecture & Urbanism, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran.

ARTICLE INFO

Abstract

Received: 17/09/2025
Accepted: 24/10/2025
PP.

Keywords:

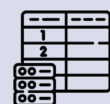
Great Mosque, Islamic City, Locating, Strategic Principles.

Number of references: 49

Number of figures: 7

Number of tables: 9

Introduction: The Great Mosque, as the principal religious, social, and cultural place in Islamic cities, performs functions that extend far beyond its physical structure. Historically, it has served as a hub for communal identity formation, social cohesion, and urban spatial organization. In addition to its religious significance, the Great Mosque has traditionally influenced planning, public gatherings, and civic life. Despite this importance, improper locating of many Great Mosques in urban areas has challenged their capacity to fulfill these multiple roles effectively, leading to fragmented urban identity and reduced accessibility. This study emphasizes the need to systematically revise and establish strategic principles for Great Mosque locating, rooted in Islamic jurisprudence and aligned with contemporary urbanism standards. The research questions are: “What are the strategic principles for locating Great Mosques according to Islamic jurisprudence?” and “How can these principles facilitate the appropriate placement of Great Mosques in cities?”

The Purpose of the Research: The primary purpose of this study is to identify, classify, and prioritize strategic principles for locating Great Mosques that are consistent with Islamic legal rulings while being operationally feasible within modern urban frameworks. The research seeks to provide an integrative perspective that balances religious directives, spatial requirements, and social functions to support informed urban planning decisions. By establishing a comprehensive framework, the study aims to enhance both the functional efficiency and symbolic prominence of Great Mosques within contemporary cities.

Methodology: This applied research adopts a qualitative and analytical approach, combining inductive reasoning and structured evaluation. The main strategy involves deriving principles from primary sources using logical inference, ensuring that findings are firmly grounded in Islamic jurisprudence. Data collection involved an extensive review of the Qur'an, Hadith, and specialized literature on urbanism. These materials were examined systematically to identify locating principles related to structural, functional, and symbolic dimensions. The data were coded and categorized into three main groups: structural-physical, functional-operational, and content-symbolic. Correspondences among these categories were analyzed to establish alignment between jurisprudential guidance and urban planning principles. Prioritization of principles was conducted based on strategic significance, relevance to contemporary city dynamics, and the capacity to facilitate the Great Mosque's multifaceted roles. Supplementary cross-references were used to ensure consistency and to capture nuances in religious and spatial requirements.

Findings and Discussion: The study reveals that principles governing the locating of Great Mosques are multi-dimensional, encompassing not only structural considerations but also social, cultural, political, and spiritual functions. Within the structural-physical dimension, “mosque centrality” and the “geometric center of the city” are of primary importance, followed by “public accessibility”, “urban activity hub integration”, and the “city identity function”. In the functional-operational dimension, emphasis is placed on the mosque's capacity to support religious ceremonies, community gatherings, educational activities, economic functions, and social cohesion. Its multifunctional nature allows it to act as a platform for civic participation

Use your device to scan
and read the article online

and collective decision-making. Principles such as “integration into urban life” and “community centrality” were highlighted as essential for maintaining both accessibility and social relevance. In the content-symbolic dimension, the mosque’s role in shaping urban identity and fostering spiritual experience was prioritized. Further critical principles include promoting social unity, providing qualitative enhancement to urban life, and reinforcing symbolic representation within the cityscape. The combination of these dimensions ensures that Great Mosques function as cultural, religious, and civic landmarks simultaneously.

Conclusion: By integrating strategic jurisprudential principles with architectural and urban planning standards, this research presents a comprehensive framework for optimal locating of Great Mosques. The framework is firmly rooted in Islamic teachings while addressing contemporary urban requirements. The study provides a detailed classification of locating principles to guide the selection of locations that maximize accessibility, social impact, and symbolic significance. Contemporary urbanism should adopt an integrated approach that combines jurisprudential strategies with architectural insights rather than relying solely on technical or structural considerations. Employing modern tools such as Geographic Information Systems, artificial intelligence, and multi-criteria decision-making models based on these principles can further optimize site selection. This approach enhances quality of life, and revitalizes the historical role of Great Mosques as symbols of Islamic identity and centers of social cohesion. Future studies applying these principles can evaluate the effectiveness of mosque locating and analyze existing mosque locations within strategic urban planning frameworks, ensuring their functional, social, and symbolic relevance in contemporary cities

Funding: There is no funding support.

Authors’ Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments: We are grateful to all the persons for scientific consulting in this paper.

Highlight

- Classification of Great Mosque locating principles within three dimensions: structural–physical, functional–operational, and content–symbolic.
- Alignment and evaluation of locating principles with jurisprudential rulings at a strategic level, based on the Qur’an, Hadith, and other religious sources.
- Presenting a novel framework for optimal locating of Great Mosques by integrating urban jurisprudence with contemporary urban planning.

This paper is an open
access and licenced under
the [Creative Commons
CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) licence.

©2024, UST.All rights reserved.

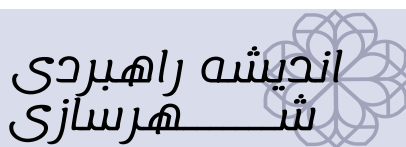
Cite this article: Sameh. R., Mahdavi, M. & Jafari, F. (2025). Strategic Locating Principles of Great Mosques in Islamic City. *Urban Strategic Thought*, 3(2(5)), 136-156.

 [10.30479/ust.2025.22696.1218](https://doi.org/10.30479/ust.2025.22696.1218)

 https://ut.journals.ikiu.ac.ir/article_3907.html

*. Corresponding Author (rsameh@arc.ikiu.ac.ir) / (Phone: +989121828904)

دانشگاه بین‌المللی امام خمینی

شاپای الکترونیک: ۱۷۹۱-۲۹۸۱

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

مقاله علمی-پژوهشی

اصول راهبردی مکان‌یابی مساجد جامع در شهر اسلامی

رضا سامه^{(۱)*}، مژگان مهدوی^(۲)، فوزیه جعفری^(۳)

۱- استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

۲- دکترای معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

۳- کارشناسی ارشد معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
مقدمه: مسجد جامع به مثابه مهم‌ترین نهاد عبادی و اجتماعی شهر اسلامی، نقشی فراتر از یک بنای مذهبی دارد و همواره کانون هویت‌بخشی، انسجام اجتماعی و سازمان‌دهی فضایی شهر به شمار می‌رود. با وجود چنین اهمیتی، مکان‌یابی نامناسب بسیاری از مساجد جامع در شهرها موجب بروز چالش‌هایی در حفظ نقش و جایگاه آنها شده است. از این رو ضرورت دارد اصول راهبردی مکان‌یابی مسجد جامع مبتنی بر احکام فقه اسلامی و الزامات شهرسازی بازخوانی و تدوین گردد. هدف پژوهش: هدف این پژوهش دستیابی و درجه‌بندی اصول مکان‌یابی مساجد جامع در سطح راهبرد است که بر اساس احکام فقهی و توأمان با معیارهای معماری و شهرسازی معاصر قابل تبیین باشند. روش‌شناسی: این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و مبتنی بر روش‌های کیفی و تحلیلی است. راهبرد اصلی تحقیق، استدلال منطقی بر پایه اصل استقراء احکام از منابع استوار بوده و در هر بخش از مباحث، روش متناسب اتخاذ گردیده است. داده‌ها از طریق بررسی متون فقهی و منابع تخصصی معماری و شهرسازی به روش کتابخانه‌ای گردآوری و در قالب سه دسته اصلی در جدول‌های مربوطه طبقه‌بندی و کدگذاری شده‌اند. در نهایت پس از برقراری تناظر میان آنها، سنجش و ارزیابی بعمل آمده تا اصول مکان‌یابی مساجد جامع بر اساس احکام فقهی متناظر، بر اساس اولویت درجه‌بندی شوند. یافته‌ها و بحث: محوریت مسجد در شکل‌گیری شهر اسلامی و مرکزیت فضایی و هندسی آن در شهر، نقش چندعملکردی آن، سهولت دسترسی برابر برای تمام شهروندان و نقش وحدت‌بخش و هویت‌ساز مسجد از برجسته‌ترین اصول در مکان‌یابی مساجد جامع هستند. نتیجه‌گیری: از طریق تطبیق احکام راهبردی فقهی با اصول تخصصی شهرسازی چارچوبی جامع برای مکان‌یابی مطلوب مساجد جامع فراهم شده است که هم ریشه در آموزه‌های اسلامی دارد و هم پاسخگوی نیازهای فضایی و اجتماعی شهرهای امروز خواهد بود. اصول این چارچوب در سه دسته کلی شامل اصول ساختاری-کالبدی، اصول کارکردی-عملکردی و اصول محتوایی-معنایی تبیین شده است. نکات برجسته: - طبقه‌بندی اصول مکان‌یابی مسجد جامع در شهر در سه بُعد ساختاری-کالبدی، کارکردی-عملکردی و محتوایی-معنایی. - انطباق و ارزیابی اصول مکان‌یابی با احکام فقهی در سطح راهبرد برگرفته از قرآن، روایات و منابع دینی. - ارائه چارچوبی نوین برای مکان‌یابی مطلوب مساجد جامع با رویکرد تلفیق فقه عمران شهری و شهرسازی معاصر.	دریافت: ۲۶/۰۶/۱۴۰۴ پذیرش: ۰۲/۰۸/۱۴۰۴ صص: واژگان کلیدی: مسجد جامع، شهر اسلامی، مکان‌یابی، اصول راهبردی. تعداد منابع: ۴۹ تعداد اشکال: ۷ تعداد جداول: ۹

ارجاع به این مقاله: سامه، رضا، مهدوی، مژگان و جعفری، فوزیه. (۱۴۰۴). اصول راهبردی مکان‌یابی مساجد جامع در شهر اسلامی. اندیشه راهبردی شهرسازی، ۳(۲): ۵-۱۷.

این مقاله به صورت دسترسی باز و با مجوز Creative Commons CC BY-NC 4.0 قابل استفاده است.

©2024, UST. All rights reserved.

doi: 10.30479/ust.2025.22696.1218

* نویسنده مسئول (رایانامه: rsameh@arc.ikiu.ac.ir) / (تلفن: ۰۹۱۲۱۸۲۸۹۰۴)

۱- مقدمه و بیان مسئله

اهمیت مسجد جامع در دین اسلام و به تبع آن در بین مسلمانان، موجب قرارگیری آن به مثابه یکی از عناصر اصلی شهرهای اسلامی شده است. در طول تاریخ حفظ جایگاه مسجد جامع و ارتباط آن با جنبه‌های مختلف زندگی انسان، توجه به حضور آن در شهر را ضروری ساخته است تا در راستای پاسخگویی به نیازهای افراد و نقش آفرینی به منزله عنصری کالبدی-اجتماعی، به شیوه‌ای مطلوب عمل کند. علی‌رغم چنین جایگاهی، همچنان در ساخت این بناهای مهم مسائلی وجود دارد که یکی از مهم‌ترین آنها مکان‌یابی شایسته در شهر است. از جمله مسائل موجود در این زمینه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- فاصله زیاد از مرکز اجتماع شهر و ایجاد دشواری دسترسی؛
- عدم پیوند مناسب با سایر کارکردهای اصلی شهر اسلامی مانند بازار، میدان مرکزی و مراکز اجتماعی؛
- استقرار در مناطق با زیرساخت ضعیف حمل‌ونقل و پارکینگ؛
- جانمایی در کنار کاربری‌های ناسازگار و محیط‌های آلوده؛
- بی‌توجهی به توسعه آتی شهر و نیازهای جمعیتی آینده؛
- و
- عدم تناسب ظرفیت مسجد با جمعیت هدف، به‌ویژه برای نمازهای جمعه و اعیاد

مقاله حاضر در پاسخ به این مسائل ابعاد مکان‌یابی مساجد جامع را مورد بررسی قرار می‌دهد. همچنین از آنجایی که مکان‌یابی مساجد در شهرهای امروز بیشتر بر اساس شاخص‌های کمی و کالبدی مانند شعاع دسترسی یا تراکم جمعیت صورت می‌گیرد، عدم پرداختن به مبانی فقهی موجب می‌شود شأن معنوی، قداست مکان و نقش اجتماعی مسجد جامع نادیده گرفته شود و اهداف توجه به شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی در شهرسازی مورد غفلت واقع شوند. از این‌رو، مبتنی‌کردن مکان‌یابی بر فقه نه یک بازگشت صرف به گذشته، بلکه ضرورتی برای پرکردن خلأ ارزش‌های هویتی و اجتماعی در مکان‌یابی مساجد معاصر است. بر این اساس هدف موردنظر پژوهش دستیابی به اصولی برآمده از احکام فقهی در سطح راهبرد، جهت مکان‌یابی مناسب مساجد جامع است. برای دستیابی

به این هدف پرسش‌هایی به شرح زیر طرح می‌گردند: «اصول راهبردی مکان‌یابی مساجد جامع مبتنی بر فقه اسلامی ناظر به چه سطحی از ساختار، عملکرد و معنای آنها است؟» و «این اصول راهبردی چگونه توأمان به مکان‌یابی شایسته مساجد جامع در شهر کمک می‌نماید؟»

۲- پیشینه پژوهش

بررسی جایگاه مسجد جامع در ساختار شهر اسلامی و اصول مکان‌یابی آن، موضوعی است که در پژوهش‌های گوناگون در حوزه‌های معماری و شهرسازی و نیز مطالعات فقهی موردتوجه قرار گرفته است که در این پژوهش با توجه به هدف آن منابع تخصصی در هر سه حوزه موردبررسی قرار گرفته است.

دسته نخست منابعی هستند که مکان‌یابی مساجد جامع را در شهر به شکل موردی و یا با دیدگاه کلی‌نگرانه بررسی کرده‌اند. برای نمونه در یک پژوهش جایگاه، مرکزیت و پراکندگی مسجد در شهر مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته شده (باقری، ۱۳۸۷) و در نمونه‌ای دیگر از طریق موردپژوهی به بررسی اصول مکان‌یابی مسجد پرداخته و با تلفیق داده‌های تاریخی و احکام شرعی، پیشنهادهایی ارائه کرده‌اند (عطایی همدانی و همکاران، ۱۳۹۰). این پژوهش‌ها اگرچه به جنبه تاریخی و فضایی توجه نموده‌اند، اما فقدان معیارهای تحلیلی و شاخص‌های عملی برای شرایط امروز در آنها مشهود است.

دسته دوم از منابع بررسی شده، به تحلیل نمونه‌های موجود از منظر مکان‌یابی پرداخته‌اند که در این راستا به کمک روش تحلیلی-تطبیقی به مطالعه مکان‌یابی مسجدالنبی، به مثابه یک نمونه ناب معماری اسلامی، پرداخته‌اند و شاخصه‌های قرارگیری آن را بر اساس آیات و روایات بررسی کرده‌اند. همچنین یک مقاله به بررسی چگونگی استقرار مساجد شهرستان رشت پرداخته و در این راستا معیارهایی برای مکان‌یابی ارائه کرده است (حسینی و علوی نیاکو، ۱۳۹۷). توجه به نمونه عینی و معاصر در این پژوهش نتایج خوبی ارائه داده است، اما نادیده گرفتن مبانی فقهی و اصول جامع شهرسازی از جامعیت پژوهش کاسته است.

۳- مبانی مکان‌یابی مساجد جامع در شهر اسلامی

در ادبیات تخصصی پژوهش، تعاریف مختلفی در زمینه‌ی معرفی شهر اسلامی وجود دارند که بر شهر دوره‌های حکومت اسلامی یا آرمان‌شهر و شهر مسلمانان تأکید می‌کنند (پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۴: ۸). گاهی از آن بر اساس عناصر شهری یا شبکه‌ای از فضاها یاد شده است که حول محور مسجد جامع، بازار و محلات مسکونی سازمان یافته و ساختار آن از نظر معماری و کاربری، تابع احکام شرعی و نیازهای دینی و اجتماعی مسلمانان است (سراج، ۲۰۱۰: ۸۴). در این تعبیر، مرکزیت مسجد جامع و پیوند آن با بازار و دارالاماره، الگوی بنیادین سازمان فضایی را شکل می‌دهد و معابر ارگانیک، حریم خصوصی منازل و کاربری‌های همگون از ویژگی‌های شاخص آن است (بلخی، ۲۰۰۲: ۱۲۳). گاه نیز هویت شهر اسلامی نه صرفاً در شکل کالبدی، بلکه در نظام ارزشی و اخلاقی آن بیان شده است که روابط میان ساکنان را بر پایه اخوت اسلامی و حقوق همسایگی سامان می‌دهد (ابن خلدون، ۱۳۱۴ق: ۲۶۷).

به طور کلی «شهر اسلامی» پدیده‌ای است که پس از گسترش اسلام در قرون اولیه هجری شکل گرفت و با ترکیب اصول دینی و شرایط جغرافیایی-فرهنگی سرزمین‌های مختلف، به صورت مراکز مذهبی، علمی، تجاری و سیاسی در جهان اسلام درآمد (Lapidus, 1967: 5). کارکرد اصلی آن، فراهم آوردن محیطی امن برای اجرای شعائر دینی، تعلیم و تربیت اسلامی، دادوستد مشروع و اداره‌ی امور امت اسلامی بوده است (Grousset: 1931).

منظور از «شهر اسلامی» در این مقاله، محیط زندگی جمعی سازمان‌یافته‌ای است که در آن، ساختار کالبدی، روابط اجتماعی و نظام حقوقی بر اساس جهان‌بینی اسلام و آموزه‌های شریعت شکل گرفته و «مسجد جامع» به منزله قلب معنوی و اجتماعی، سازمان‌دهنده اصلی حیات آن است.

مساجد جامع از عناصر اثرگذار و مهم در شهرهای قدیم به شمار می‌آمدند (نیک‌زاد، ۱۴۰۰: ۴۹)؛ مسجد نه تنها مرکز گردهمایی مسلمانان و نماد برابری آنها (عاملی و لیتکوهی، ۱۴۰۳: ۲۵) بلکه برجسته‌ترین نماد ساختار فراقیسیکی یک شهر اسلامی که نمایانگر هویت توحیدی در زندگی شهری است، مسجد جامع آن خواهد بود که علاوه بر وظایف

در نهایت در دسته سوم پژوهش‌هایی با استناد به منابع فقهی درباره مسجد وجود دارند: مقاله‌ای با موضوع بررسی احکام فقهی درباره‌ی معماری مسجد (سرتیپی‌پور، ۱۳۷۹) و مطالعه معماری مسجد از منظر فقه (متوسل، ۱۳۹۹) که در آنها ویژگی‌هایی با ابتنا به احکام فقهی برشمرده شده است. تکیه بر مبانی شرعی در این پژوهش‌ها قابل توجه است، اما الزامات فضایی و کالبدی مکان‌یابی مساجد جامع در آنها نادیده گرفته شده است.

پژوهش‌های دیگری نیز در این زمینه وجود دارد که از آنها بهره گرفته شده است و در بخش روش تحقیق به آنها اشاره خواهد شد.

با ابتنا به مطالعه منابع و بررسی گسترده آنها این نتیجه حاصل شد که هرکدام به بخشی از مسئله پرداخته‌اند؛ برخی با تأکید بر بعد تاریخی-فضایی، برخی بر جنبه‌های تحلیلی-موردی و برخی بر پایه‌های فقهی. اما این پژوهش ابعاد مختلف مکان‌یابی را از منظر راهبردهای شهرسازی و فقهی بصورت توأمان مدنظر قرار داده است. همچنین هیچ‌یک از پژوهش‌های نامبرده به طبقه‌بندی اصول مکان‌یابی مساجد جامع در شهر اسلامی به شیوه پژوهش حاضر نپرداخته‌اند؛ هرچند در تمام منابع اطلاعات مهمی در راستای استقرار مساجد به شکل موردی و مبتنی بر موردپژوهی عرضه شده است.

اما پژوهشی وجود ندارد که از طریق تناظر احکام فقهی با ملاحظات تخصصی مکان‌یابی مساجد از منظر شهرسازی به طبقه‌بندی ویژه‌ای از اصول دست یافته باشد. در واقع برای نخستین بار، اصول مکان‌یابی مسجد جامع در سه سطح ساختاری-کالبدی، کارکردی-عملکردی و محتوایی-معنایی استخراج و طبقه‌بندی شده و سپس با احکام فقهی متناظر گردیده است.

بدین ترتیب، تحقیق حاضر نه تنها ابعاد کالبدی و فضایی را پوشش می‌دهد، بلکه نقش‌های اجتماعی، فرهنگی و معنوی مسجد جامع را نیز در نظر گرفته و با تکیه بر مبانی فقهی، چارچوبی تلفیقی و منسجم ارائه می‌دهد که در مطالعات پیشین مغفول مانده بود. این امر وجه تمایز اساسی و نوآورانه پژوهش کنونی را نسبت به تحقیقات گذشته نشان می‌دهد.

دینی، کانونی برای بحث در مسائل سیاسی، مذهبی، اخلاقی، تربیتی و اجتماعی به شمار می‌رود (Othman, 1988). بنابراین مسجد را باید به منزله نخستین پدیده معماری و شهرسازی برخاسته از اندیشه اسلامی و یک کانون عبادی-سیاسی در جهان اسلام دانست (شفقی، ۱۳۹۴: ۸۴۸). دستور و قوانین فراگیر اسلام، در شکل‌گیری ابعاد اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جوامع اسلامی مؤثر بوده است. چنانکه فعالیت‌های شهرهای اسلامی بر مدار یک مسجد، با موقعیت مرکزی به لحاظ ساختار هندسی و در مرکز عملکردی شهر (ورمقانی، ۱۴۰۰: ۱۲۸)، تنظیم می‌شد که به شهرهای اسلامی چهره‌ای کاملاً مشخص می‌بخشید. این نقش کانونی همواره منشأ حرکت‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی و نیز روابط نزدیک دانشمندان با طبقه متوسط شهری بوده (شکوئی، ۱۴۰۳: ۱۸۵) و حتی قدیمی‌ترین مراکز آموزشی نیز در همین مساجد جامع شکل گرفته است.

بنابراین قرارگیری مسجد جامع در مرکز شهر اسلامی به منزله‌ی رکن اصلی ساختار یک شهر، ضمن اینکه بیان‌کننده حاکمیت الهی در جامعه است، امکان قرارگیری سایر بناهای پیرامون مسجد جامع در شهر را در فروتنی و نسبت هماهنگ با آن منظور می‌کرد. این امر بیانگر اظهار بندگی مطلق، روحیه‌ی تقوا، امر به معروف و نهی از منکر در زندگی اجتماعی شهر بوده است که از بسیاری از ناهنجاری‌ها و نابسامانی‌ها جلوگیری می‌نمود.

همچنین استقرار مسجد جامع در مرکز شهر اسلامی جهت فراهم‌نمودن دسترسی برابر شهروندان، می‌تواند مظهر قاعده عدل و انصاف در آموزه‌های دینی باشد. این مسجد باید در مکانی قرار گیرد که مسافت آن برای مردم ساکن در هر جهت از جهات شهر یکسان بوده به طوری که افراد با کمترین هزینه جسمی و مالی برابر قادر باشند به آن دست یابند تا مانع اختلاف و مؤید انگیزه لازم برای مراجعت بدان گردد. مرکز شهر اسلامی، مسجد اعظم (بزرگ‌ترین از نظر مقیاس) یا «مسجد جامع» (مهم‌ترین از نظر عملکرد) است. مسجد جامع شهر یعنی مسجدی که جامع اهل آن است و نماز جمعه در آن برپا می‌شود.

به دلیل ضرورت برگزاری تنها یک نماز جمعه در هر شهر، مسجدی لازم است که همه مردم ساکن شهر برای اقامه

نماز در آن اجتماع نمایند. این مسجد برای تمامی مردم شهر ساخته می‌شود و با این که ممکن است در یک منطقه خاص شهری قرار گیرد، اختصاص به قبیله یا محله خاصی ندارد. بدیهی است چنین مسجدی می‌بایست در دسترس مناسب برای همگان و برابر از تمام نقاط شهری و نیز گنجایش جمعیت کل شهر را داشته باشد.

۴- روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و مبتنی بر روش‌های کیفی و تحلیلی است. راهبرد اصلی تحقیق، استدلال منطقی بر پایه تحلیل محتوای اسنادی و اصل استقراء احکام از منابع استوار است و در هر بخش از مباحث، روش متناسب نیز اتخاذ گردیده است. در مرحله نخست، داده‌های مربوط به اصول مکان‌یابی مساجد جامع با روش مطالعات کتابخانه‌ای، به موازات گردآوری می‌شوند که شامل بررسی و مطالعه «منابع تخصصی معماری و شهرسازی» و بررسی «متون فقهی» یعنی قرآن، روایات و احادیث خواهد بود. سپس داده‌ها به صورت منظم و مختصر با بیان مضمون و در دو سری جدول مربوط به منابع معماری (جدول‌های ۲، ۳ و ۴) و منابع فقهی (جدول‌های ۵، ۶ و ۷) طبقه‌بندی و توصیف می‌شوند. هر یک از این جدول‌ها دارای سه ستون است:

- ستون سمت راست با عنوان اصول یا احکام عمومی؛ در واقع پس از مرور منابع مختلف، مطالبی مربوط به اصول و یا احکام مکان‌یابی در این ستون خلاصه می‌شوند. برخی از آنها که بصورت موردی در منابع بیان شده، مستقیماً وارد جدول شده و در بقیه، مفهوم کلی متن موردنظر با حفظ مضمون اصلی خلاصه شده است. لازم به ذکر است که پژوهش به نقل یک اصل از هر منبع بسنده نکرده و منابع متعدّد را بررسی می‌کند. به همین دلیل در این ستون موارد مشابه وجود دارند. لذا موارد مشابه اصول یا احکام مختلف در ردیف‌های جداگانه قرار گرفته تا در مرحله بعد قابلیت مقوله‌بندی را داشته باشند.

- ستون وسط با عنوان اصل یا حکم محوری؛ پس از اینکه ستون سمت راست با موارد گوناگون اصول یا احکام تکمیل شد، لازم است هر ردیف مقوله‌بندی شود. این اقدام از طریق استنتاج مفهوم کلی تمام موارد موجود

نخست، اقتباس اصول بطور مستقیم از منبع موردنظر، در مواردی که به نظر می‌آید یک مفهوم به منزله یک اصل به صراحت بیان شده است؛ ((برای مثال در جدول ۲، اصل «مرکز ثقل شهری (H1)» در ردیف سوم ستون سمت راست آورده شده که از عبارت «مساجد در مرکز ثقل شهر» (حبیبی و اهری، ۱۳۷۷: ۳۱) برگرفته شده است)).

- دوم استنباط مفهوم موردنظر از متن و تلخیص آن در قالب یک اصل در مواردی که یک مفهوم استعداد یک اصل را دارد اما به صراحت بیان نشده است (برای مثال در جدول ۴، اصل «هویت‌بخشی به شهر (H3)» در ردیف ستون سمت راست آورده شده که از این متن استنباط شده است: نماهای مسجد «به عنوان ویژگی مهم بصری در درک فضای شهری و ادراک مکان شناخته شده، در خوانایی و هویت‌بخشی به شهر یا محلات شهری نقش اساسی ایفا می‌کرده‌اند» (حقیقت‌نائینی، ۱۳۷۹: ۲۵۴).

پس از استنتاج اصول و احکام، گام بعد برقراری تناظر میان آن‌ها با هدف دستیابی به یک طبقه‌بندی از اصول اول بر اساس میزان اهمیت آنها است. این تناظر با هدف تبیین نظری و مفهومی موضوع مکان‌یابی نبوده و صرفاً جهت کشف اشتراکات میان این دو حوزه و تعیین سطح راهبردهای کلی در امر مکان‌یابی مساجد جامع خواهد بود. در این گام شکل‌های ۲، ۳ و ۴ با قرار دادن اصول، احکام و کدهایشان در طرفین و خطوط برقراری تناظر در میان آنها، تدوین شده است. نتیجه این سنجش و ارزیابی، اصول مکان‌یابی مساجد جامع بر اساس احکام فقهی متناظر است که بر اساس اولویت درجه‌بندی می‌شوند. شکل ۱ فرآیند انجام پژوهش را بیان می‌کند.

در یک ردیف صورت می‌گیرد. به همین دلیل عنوان این ستون، اصل یا حکم محوری است که به معنای محوریت یا مفهوم محوری هر یک از ردیف‌های سمت راست است. - ستون سمت چپ با عنوان کد؛ پس از مقوله‌بندی، کد مرتبط با هر اصل یا حکم در این ستون نوشته شده که با هدف اختصار در بیان و عدم تکرار اصول یا احکام در مراحل بعدی صورت گرفته است. این کدگذاری بر اساس حروف ابتدایی معادل انگلیسی واژگان، یعنی «Principle» برای اصول و «Ruling» برای احکام انجام شده است.

در نهایت برای بیان نظام ساختاری این جدول‌ها لازم است به کدهایی اشاره شود که در ستون سمت راست مقابل اصول قرار گرفته‌اند (برای مثال عامل تعیین شهر (Z)). این کدها نشان‌دهنده ارجاع به منبع موردنظر است و برای اختصار و جلوگیری از تکرار، کدگذاری انجام شده است. در واقع کدگذاری بر اساس نام نویسنده هر یک از منابع با حروف انگلیسی تنظیم شده که در جدول ۱ برای هر منبع کد موردنظر بیان شده است (برای مثال زرگر با حرف «Z»). مواردی که از یک نویسنده دو منبع وجود دارد و یا حرف نخست نام نویسندگان مشابه است، از اعداد برای تمایز آنها استفاده شده است (برای مثال دو نام نقی‌زاده با حرف «N1» و «N2» و پس از آن نوبهار با حرف «N3»). لازم به ذکر است که این کدگذاری مختص جدول‌های ۲، ۳ و ۴ بوده و در جدول‌های مربوط به احکام به دلیل کم‌بودن موارد از نام خود منبع برای ارجاع استفاده شده است. در خصوص شیوه استخراج اصول مندرج در جدول‌ها دو رویکرد مختلف در تناسب با نوع متن هر منبع و روش آن منبع در بیان اصول برگزیده شده است:

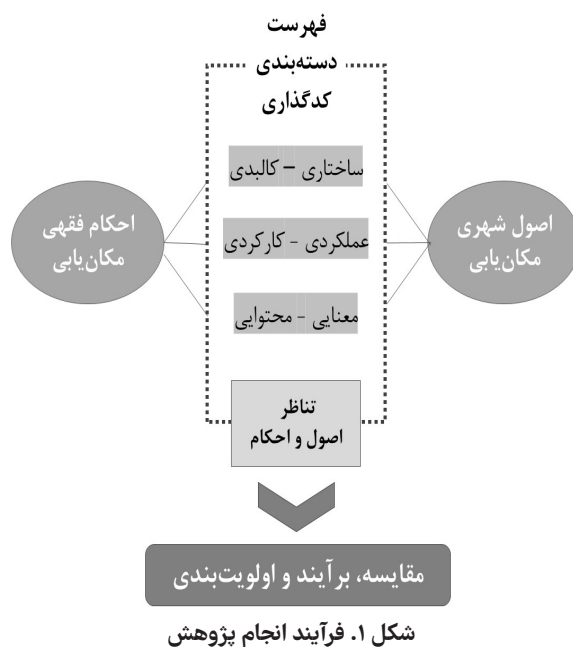
جدول ۱. کدگذاری منابع بررسی‌شده بر اساس اسامی نویسندگان (به ترتیب حروف الفبای لاتین)

کد	منبع	کد	منبع	کد	منبع	کد	منبع
A1	ازاکی، ۱۴۰۳	H1	حبیبی و اهری، ۱۳۷۷	N3	نوبهار، ۱۳۷۷	O3	امیدی‌فر، ۱۳۹۲
A2	علی‌نژاد قمی، ۱۳۸۴	H2	Hakim, 1986	N4	نقره‌کار، ۱۳۷۸	R	Rasdi & Mohd, 2012
B	بهشتی، ۱۳۸۹	H3	حقیقت‌نائینی، ۱۳۷۹	N5	نقره‌کار، ۱۳۹۴	S	سلیمانی، ۱۳۷۸
GH1	غفرانی، ۱۳۹۸	M	Mortada, 2003	N6	نصر، ۱۳۸۴	SH	شفقی، ۱۳۹۴
GH2	فرزانی، ۱۴۰۱	N1	نقی‌زاده، ۱۳۸۷	O1	Othman, 1988	T	تقوایی و معروفی، ۱۳۸۹
GH3	فرزانی‌نژاد و جلیل‌زاده محمدی، ۱۳۹۴	N1	نقی‌زاده، ۱۳۹۵		Omer, 2010	Z	زرگر، ۱۳۸۶

نقش و جایگاهشان در جامعه ایرانی-اسلامی بسیار حائز اهمیت بوده است. از این رو وجود اصولی برای موقعیت استقرار مساجد در شهرها ضرورت دارد. هر چند به نظر می‌رسد در گذشته نگاهی سازمان‌یافته به مسأله مکان‌یابی مسجد وجود نداشته است، اما موقعیت مساجد تاریخی در شهرها حکایت از یک تدبیر هوشمندانه دارد. امروزه مسائلی از قبیل تراکم جمعیت، سرعت در ساخت‌وسازها و نگرش سوداگرایانه به زمین، سبب گردیده است به موقعیت و ساخت مساجد کمتر توجه شود (نقی‌زاده، ۱۳۸۷). لذا در این پژوهش سعی بر این است اصول مکانیابی مسجد جامع در مقیاس شهر با رویکرد اسلامی در منابع تخصصی معماری و شهرسازی مورد مطالعه قرار گیرد. با توجه به منابع بررسی شده، اصول مکان‌یابی مساجد جامع بر اساس «ساختار»، «عملکرد» و «معنا»ی یک اثر معماری قابل پیگیری و بررسی است. (ورمقانی، ۱۴۰۰: ۱۲۳) به تبع دسته‌بندی برای ابعاد مکان‌یابی مسجد جامع، اصولی در هر دسته قرار می‌گیرند که ضمن تعریف حدود و وجوه آنها، اصولی که زیرمجموعه‌های هر یک در جدول به صورت جداگانه ارائه می‌شود. جدول‌های ۲، ۳ و ۴ مواردی که در مکان‌یابی مسجد جامع موردتوجه بوده است را در قالب اصول عمومی در سه بُعد بیان شده، به صورت کلیدواژه با ذکر کد هر منبع خلاصه می‌کند. در ستون میانی، عبارتی که می‌تواند نماینده‌ی مناسبی از هر ردیف باشد با عنوان «اصل محوری» بیان شده است.

۵-۱-۱-۵ اصول ساختاری-کالبدی

منظور از اصول ساختاری-کالبدی مکان‌یابی، آن دسته از معیارها و ضوابطی است که به بعد فضایی، معماری و سازمان کالبدی شهر مربوط می‌شود و تعیین می‌کند مسجد جامع در چه جایگاهی از شهر ساخته شود. نقش مسجد جامع در شهر به لحاظ قرارگیری؛ مختصات و نحوه استقرار در بافت و رابطه آن با محلات، همچنین روابط فضایی مسجد جامع با سایر عناصر شهری، از جمله موارد مهمی هستند که در این بخش قرار می‌گیرند. در جدول ۲ مجموعه‌ای از اصول ساختاری-کالبدی مکان‌یابی مسجد جامع در شهر، به همراه کد مربوط به هر اصل مستخرج از منابع گوناگون دسته‌بندی شده‌اند.

۵- بحث و بررسی

۵-۱- اصول مکان‌یابی مساجد جامع در شهر اسلامی

مفهوم فضای شهری و درک آن توسط انسان، متأثر از ماهیت فضا و نقش آن در یک نظام پیچیده شهری است. روابط فضایی در یک شهر، به واسطه ساختار میان عناصر و اجزای مختلف شهر شکل می‌گیرد و سبب تعیین جایگاه و تعریف ویژگی‌های هر عنصر در این نظام می‌گردد؛ از این رو چیدمان عناصر در فضاهای شهری، متأثر از رابطه اجزای شهر با کلیت آن و به بیانی دیگر پیکره‌بندی فضایی است. در واقع پس از شکل‌گیری زندگی اجتماعی، رقابت بر سر استقرار مناسب کاربری‌هایی است که نیازهای افراد جامعه را برآورده می‌سازد. بنابراین به‌تدریج مسئله مکانیابی در شهرسازی موردتوجه واقع شد. اما در شهرهای به اصطلاح ایرانی-اسلامی، مسأله مکان‌یابی با اقتضائات امروز متفاوت است. مسجد یکی از عناصر اصلی پس از ورود اسلام به ایران، جایگاه ویژه‌ای در ساخت شهر ایرانی به خود اختصاص داده است. در واقع، مسجد به عنوان اصلی‌ترین نهاد مذهبی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، قضایی و آموزشی در هر شهر مطرح شد و این مرکزیت نه تنها در کالبد تجلی یافت، بلکه در ساخت فضایی و سلسله مراتب شهری نیز رعایت شد (محراب بیگی، ۱۳۷۶: ۵۷۴). بنابراین تعیین مکان مسجد جامع در بافت شهر به دلیل

جدول ۲. اصول ساختاری-کالبدی مکان‌یابی مساجد جامع

کد	اصل محوری (راهبرد)	اصول عمومی
P ₁	معرف شهر	عامل تعیین شهر (Z)، مهم‌ترین مکان شهر (H ₂)
P ₂	محوریت مسجد	محوریت مسجد در شهر اسلامی (GH ₂ و GH ₃)، حوزه نفوذ (Z)، عنصر مهم بافت (Z)، عامل تأثیرگذار در شهرهای اسلامی (T)، تعیین مکان (H ₂)
P ₃	مرکزیت (هندسی)	مرکزیت شهر (N ₁ و N ₂ و N ₃ و O ₁ و SH)، مرکز ثقل شهری (H ₁ و N ₁)، قلب شهر (N ₃)، بهترین موقعیت هندسی در شهر (GH ₂)، مرکزیت هندسی وحدت‌بخش (Z)
P ₄	تبعیت از محور قبله	تبعیت از محور قبله (SH و GH ₁) - جهت‌گیری قبله در طراحی شهر (GH ₂)
P ₅	مرکز فعالیت شهر	مرکز فعالیت (N ₁)، ارتباط با عناصر شهری (T)، همجواری با عناصر اصلی (N ₁ و N ₂ و N ₄ و SH)، قرارگیری در حیات جاری شهر (N ₆)، مراکز مهم در کنار مسجد (GH ₂)، همجواری بازار (GH ₂)، هماهنگی و سازماندهی (M)، مجاورت با فضای آموزشی (M)
P ₆	استقرار در بافت متراکم	استقرار در مناطق پرجمعیت (N ₃)، قرارگیری در بافت متراکم (N ₃)
P ₇	عنصر نمادین و نشانه‌ی شهری	نشانه‌ی شهری (N ₁)، نمادی مذهبی (M)، اهمیت گنبد در مساجد (GH ₂)
P ₇	سهولت دسترسی	سهولت دسترسی (A ₁ و T و N ₃)، قابلیت دسترسی یکسان (A ₁ و O ₁)

۵-۱-۲- اصول کارکردی-عملکردی

اصول کارکردی-عملکردی در مکان‌یابی عبارتند از مجموعه معیارها و ضوابطی که به کارکردها و کارایی‌های اجتماعی، فرهنگی و حتی سیاسی مسجد جامع در بستر شهر اسلامی مربوط می‌شود و تعیین می‌کند مکان انتخاب‌شده تا چه میزان می‌تواند برای این کارکردها مطلوب باشد.

در جدول ۳ مجموعه‌ای از اصول کارکردی-عملکردی مکان‌یابی مسجد جامع حاصل برداشت از منابع ارائه شده است. نقش مسجد در اداره‌ی امور جامعه، گسترش و ترویج شعائر دینی، پاسداری از فرهنگ و سبک زندگی و ساماندهی امور سیاسی و اقتصادی در مقام قلب تپنده حیات شهری اسلامی بسیار حائز اهمیت است.

جدول ۳. اصول کارکردی-عملکردی مکان‌یابی مساجد جامع

کد	اصل محوری (راهبرد)	اصول عمومی
P' ₁	عملکرد محوری عبادی	عملکرد عبادی (N ₁ و N ₂ و SH و H ₁ و Z و GH ₃ و M)، قطب مذهبی شهر (H ₂)، عملکرد عبادی و اجتماعی (T) و (A ₂)، پایگاه دینی (SH)، عملکرد معنوی (N ₂)
P' ₂	مرکزیت اجتماع	مرکز اجتماع (H ₂ و A ₂)، عملکرد اجتماعی (M و T و SH و O ₂)، تقویت تعاملات اجتماعی (T و N ₂)، پایگاه ارتباط و اطلاعات مردمی (SH)
P' ₃	قرارگیری در حیات شهر	قرارگیری در حیات شهر (N ₆)
P' ₄	چند عملکردی	فضای چند عملکردی (N ₂ و SH و M و O ₂)، انطباق با تغییر عملکرد (N ₂ و A ₂)، عملکرد سیاسی (SH و R و H ₁)، عملکرد آموزشی (M و N ₂)
P' ₅	مجاورت با عملکردهای اصلی	همجوار عملکردهای اصلی شهر (N ₂)
P' ₆	وحدت‌بخش	انسجام‌دهنده (T) - وحدت اجتماع (N ₂ و M)، وحدت بین مسلمین (N ₂)

۵-۱-۳- اصول محتوایی-معنایی

هنگامی که از اصول محتوایی-معنایی صحبت به میان می‌آید، منظور آن دسته از ضوابطی است که فراتر از کالبد و عملکرد، به هویت معنوی، قدسی و ارزشی مسجد جامع توجه دارند. این اصول در مکان‌یابی مسجد جامع عبارتند

از مجموعه معیارها و الزامات مرتبط با قداست و طهارت مکان، هویت ملی و دینی و ترویج پیام‌های فرهنگی مسجد جامع که می‌بایست در انتخاب محل و استقرار آن در شهر اسلامی رعایت شوند. این اصول مشخص می‌کنند که مسجد جامع نه تنها یک بنای عبادی و اجتماعی است،

بلکه نماد ایمان، مرکز وحدت امت و تجلی جهان بینی اسلامی است و متناسب با این جایگاه باید بتواند در موقعیت ممتاز شهری ایفای نقش کند. جدول ۴ شامل برخی اصول محتوایی-معنایی مکان یابی مساجد جامع است.

جدول ۴. اصول محتوایی-معنایی مکان یابی مساجد جامع

کد	اصل محوری (راهبرد)	اصول عمومی
P'' ₁	هویت بخش	هویت مشترک شهر اسلامی (SH و T)، عامل هویت (N ₁ و T)، هویت بخشی به شهر (H ₃)، نقش هویتی (N ₂)
P'' ₂	وجه معنوی	شاخص تر بودن وجه معنایی (N ₂)، گواه موضوعات متافیزیکی (N ₂)، فعالیت ها حول محور دین (N ₂)، معماری قدسی (Z)، سیطره معنوی بر شهر (Z و N ₂)، مرکز مذهبی (H ₃)، در مسیر تقوا (O ₃)
P'' ₃	نماد شهر اسلامی	نمادهای شهرهای اسلامی (N ₄)، نشانهی شهری (GH ₃ و N ₁)، مرکز توجه (N ₆)
P'' ₄	وجه کیفی	جامعیت نقش مساجد (T)، عامل کیفی در مجموعه شهری (Z)، تجسم نظم (Z)، تجسم آرامش طبیعت (Z)
P'' ₅	عنصر وحدت بخش	همجوار عملکردهای اصلی شهر (N ₂)
P'' ₆	عدالت و برابری	انسجام دهنده (T) - وحدت اجتماع (M و N ₂)، وحدت بین مسلمین (N ₂)

۵-۲- راهبردهای فقهی در مکان یابی مساجد جامع

دین اسلام به سبب جامعیت، جنبه های مختلف زندگی انسان را مورد توجه قرار داده و برای هر یک، تدابیر ویژه ای تعیین نموده است. یکی از وجوه مورد توجه در دین اسلام «عبادت» و به تبع آن «مسجد» به مثابه مکان عبادی مسلمین، دارای اهمیت ویژه ای است. لذا دستورات دینی و احکام مربوط به نماز به منزله نمودی از عبادت و مسجد در مقام مکان آن، راهنما و معیاری برای سنجش جنبه های مختلف موضوعات خواهند بود. بنابراین این احکام ویژه می توانند راهبردی برای ساخت مسجد به شمار آیند.

آنچه از منابع دینی در رابطه با احداث مسجد استخراج می شود، قابلیت سازمان دهی اصول مکان یابی برای مسجد را داراست که تا حدودی در گذشته مورد توجه بوده، اما با توجه به نیاز جامعه ای امروز نیز می بایست تنظیم و در دستور کار قرار گیرد. از آنجا که موضوعات نوین و الگوهای گذشته به صورت توأمان در معماری و شهرسازی قابل پیگیری هستند، تعیین عوامل و معیارهای اساسی شکل گیری و مکان یابی مساجد بر اساس احکام فقهی و ملاحظات کنونی، امری ضروری به نظر می رسد؛ چنان که می توان با در نظر گرفتن نیازها و شرایط امروز جامعه به گونه ای خلاق همراه با احکام

اجتهادی در مساجد امروزی راهبردسازی و پایه ریزی کرد. در مطالعه ای منابع فقهی با توجه به سه بُعد ساختاری-کالبدی، کارکردی-عملکردی و محتوایی-معنایی، می توان احکامی را طرح نمود که ضمن توجه به ابعاد مهم مکان یابی مسجد جامع در شریعت، مقدمات لازم برای تطبیق و ارزیابی با اصول پیشین را زمینه سازی کرد. تفکیک احکام در این بخش به گونه ای است که مفهوم کلی حکم به بُعد مورد نظر اشاره نماید و سعی شده عنوان مرتبط با ابعاد مورد بررسی از احکام، استنتاج و تعیین شود. ذکر منابع در این بخش با توجه به تعدد منابع و نحوه ارجاع، در جدول های مربوط به هر بخش بیان شده است.

در جدول ۵، ۶ و ۷ احکام فقهی به صورت مجزا برای هر یک از ابعاد ساختاری-کالبدی، کارکردی-عملکردی و محتوایی-معنایی به ترتیب از منابع مربوط استخراج شده است. احکام عمومی در ستون سمت راست قرار گرفته و هر ردیف آن شامل احکام مشابه است که با ادغام آنها یک حکم محوری متناسب با هر ردیف حاصل شده است که ستون میانی را تشکیل داده و یک کد برای هر حکم در ستون سمت چپ مشخص شده است.

جدول ۵ شامل پنج حکم محوری از بُعد ساختاری-کالبدی است که به کدهای R₁ تا R₅ اختصاص یافته است.

جدول ۵. احکام فقهی مکان‌یابی مساجد جامع از بُعد ساختاری-کالبدی

کد	حکم محوری (راهبرد)	احکام عمومی
P ₁	فاصله برای وجوب نماز جمعه	فاصله‌ی دو فرسخ برای وجوب نماز جمعه (حرعاملی، ۱۳۹۱ق)
P ₂	فاصله‌ی دو نماز جمعه	فاصله‌ی یک فرسخی دو نماز جمعه (سیستانی، ۱۴۰۳)، اهمیت فاصله مساجد (نقی‌زاده، ۱۳۹۵)، چند نماز جمعه در یک شهر (اراکي، ۱۴۰۳)
P ₃	مرکزیت و دسترسی	مرکزیت محل نماز جمعه، مرکزیت، عدالت شهری و دسترسی یکسان (اراکي، ۱۴۰۳)
P ₄	وسعت و گنجایش	اندازه‌ی متناسب با جمعیت مسجد جامع و گنجایش مسجد برای شعاع ۱/۵ مایلی (اراکي، ۱۴۰۳)، تناسب میزان جمعیت نمازگزار و وسعت فضای مسجد (مقصودی، ۱۳۸۷)
P ₅	نساختن در حریم راه	نساختن مسجد در حریم راه (قربانی و همکاران، ۱۳۹۲)

جدول ۶ احکام فقهی کارکردی-عملکردی مکان‌یابی مسجد جامع را معرفی کرده که شامل کدهای R'_۱ تا R'_۵ را می‌شود.

جدول ۶. احکام فقهی مکان‌یابی مساجد جامع از بُعد کارکردی-عملکردی

کد	حکم محوری (راهبرد)	احکام عمومی
P'' ₁	تناسب با جمعیت	گنجایش مسجد جامع در تناسب با جمعیت شهر (اراکي، ۱۴۰۳)، کثرت جمعیت در مسجد جامع (گلپایگانی، ۱۴۰۹ق)
P'' ₂	عمومیت	عمومیت مسجد جامع و تناسب عمومیت با مقیاس مسجد (اراکي، ۱۴۰۳)
P'' ₃	عملکرد عبادی	اهمیت عملکرد عبادی با تأکید بر چند عملکردی بودن (اراکي، ۱۴۰۳)
P'' ₄	عملکرد اجتماعی	عملکرد اجتماعی نماز جمعه در اسلام (مجلسی، ۱۹۸۳م)، جایگاه عمومی نماز جمعه، نقش اجتماعی و عدم مالکیت خاص مسجد جامع، (خامنه‌ای، ۱۴۰۴) اهمیت حضور اجتماعی در مسجد (سیستانی، ۱۴۰۳)
P'' ₅	نقش سیاسی	نقش سیاسی نماز جمعه (خامنه‌ای، ۱۴۰۴)

جدول ۷ نیز احکام فقهی محتوایی-معنایی مکان‌یابی مسجد جامع را با کدهای R''_۱ تا R''_۵ را ارائه می‌کند.

جدول ۷. احکام فقهی مکان‌یابی مساجد جامع از بُعد محتوایی-معنایی

کد	حکم محوری (راهبرد)	احکام عمومی
P'' ₁	تأکید بر وجوب نماز جمعه	تأکید بر وجوب نماز جمعه (حرعاملی، ۱۳۹۱ق و حسین‌نوری، ۱۴۰۸ق)، اهمیت حضور در نماز جمعه (حسین‌نوری، ۱۴۰۸ق: ۳)، نفی ترک نماز جمعه (حرعاملی، ۱۳۹۱ق)
P'' ₂	اهمیت نماز در مسجد جمعه	سفارش به نماز در مسجد جمعه (سیستانی، ۱۴۰۳)، ارزش و اهمیت نماز جماعت (خامنه‌ای، ۱۴۰۴)
P'' ₃	ارزش نماز جمعه	برتری روز جمعه و ارزش نماز جمعه (حرعاملی، ۱۳۹۱ق و طوسی، ۱۳۶۴)، نماز جمعه تضمین بهشت و نماز جمعه و نفی جهنم (حرعاملی، ۱۳۹۱ق)
P'' ₄	نقش نمادین	ضرورت بیان مفاهیم در کالبد شهر، نماد حاکمیتی مساجد و نماد وحدت (اراکي، ۱۴۰۳)
P'' ₅	نفی الگوهای غربی	نفی الگوهای غربی در بیان روح حاکم در شهر اسلامی و نفی اسراف (اراکي، ۱۴۰۳)

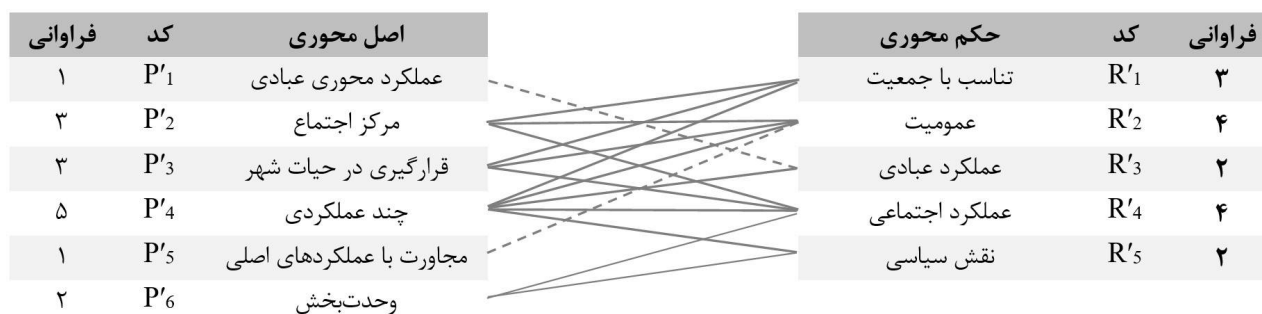
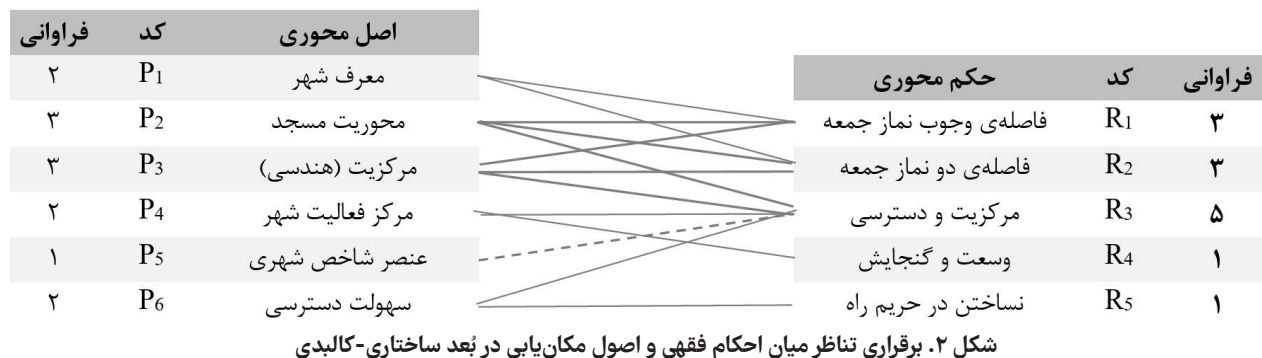
۶- یافته‌های پژوهش:

ارزیابی اصول مکان‌یابی مساجد جامع بر مبنای راهبردهای فقهی

در این بخش به ارزیابی اصول مکان‌یابی بر اساس احکام استخراج شده از منابع فقهی پرداخته می‌شود. ارزیابی و امتیازدهی اصول مکان‌یابی بر اساس انطباق با احکام فقهی انجام شده و در واقع احکام فقهی به عنوان مبنایی برای امتیازدهی به اصول مکان‌یابی قرار می‌گیرند؛ به این ترتیب، احکامی که به اصول مکان‌یابی مشخصی اشاره دارند، در تناظر با آن اصول قرار می‌گیرند و این تناظر طی تحلیلی اکتشافی انجام می‌شود. در نهایت میزان فراوانی اصول، بر اساس تعداد احکامی که آنها را پشتیبانی می‌کند، محاسبه شده است. مطابق توضیحات شکل‌های ۲ و ۳ و ۴ در سه بُعد ساختار، عملکرد و معنا به صورت مجزا تنظیم و تدوین شده است.

احکام و کدهای مربوط به هر بُعد در سمت راست، اصول و کدهای مربوط به آنها در سمت چپ درج شده‌اند. ستون وسط نیز خطوط ارتباطی احکام و اصول را با سه ویژگی برجسته نشان می‌دهد.

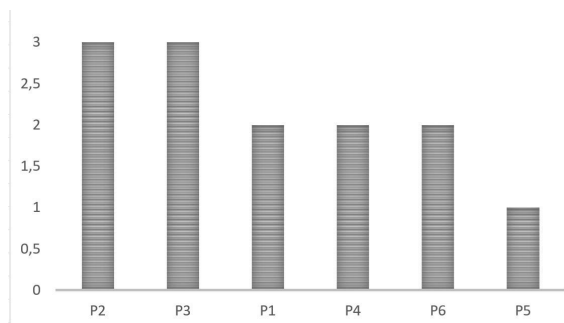
تعداد خطوط متصل به هر اصل، در ستون با عنوان «فراوانی» ثبت شده است. نکته مهمی که در برقراری تناظر میان احکام و اصول وجود دارد نوع تناظری است که می‌توان بین آنها برقرار نمود؛ به این معنا که گاه یک حکم محوری به چند اصل اشاره دارد اما نوع اشاره آن به یک اندازه نیست. در این راستا لزوم تعریف نوعی درجه‌بندی در برقراری تناظر میان احکام و اصول مشخص گردید که موجب تعریف سه نوع متفاوت از تناظر در شکل‌ها شد. بر این اساس پاره‌خط ضخیم حاکی از ارتباط قوی و مؤثر، خط نازک‌تر بیانگر ارتباط سطح متوسط و خط‌چین، نشانگر رابطه ضعیف میان آنهاست.

فرآوانی	کد	اصل محوری	حکم محوری	کد	فرآوانی
۴	P'' ₁	هویت‌بخش	تأکید بر وجوب نماز جمعه	R'' ₁	۲
۳	P'' ₂	وجه معنوی	اهمیت نماز در مسجد جمعه	R'' ₂	۴
۲	P'' ₃	نماد شهر اسلامی	ارزش نماز جمعه	R'' ₃	۳
۲	P'' ₄	وجه کیفی	نقش نمادین	R'' ₄	۳
۲	P'' ₅	عنصر وحدت‌بخش	نفی الگوهای غربی	R'' ₅	۲
۱	P'' ₆	عدالت و برابری			

شکل ۴. برقراری تناظر میان احکام فقهی و اصول مکان‌یابی در بُعد محتوایی-معنایی

«محوریت مسجد (P₂)» و «مرکزیت (هندسی) (P₃)» بیشترین پشتیبانی فقهی را داشته‌اند (هرکدام سه بار تکرار) و با قرارگیری در دسته‌ی اصول درجه یک، بیانگر تأکید بر نقش قانونی و جهت‌دهنده مسجد جامع در شهر اسلامی هستند. در بعد کارکردی-عملکردی، اصل «چندعملکردی بودن (P'₄)» با پنج ارتباط، بیشترین فرآوانی را دارد و نشان می‌دهد فقه اسلامی بر جامعیت نقش مسجد (عبادی، اجتماعی، آموزشی و سیاسی) تأکید دارد. در بعد محتوایی-معنایی، اصل «هویت‌بخشی (P''₁)» و «وجه معنوی (P''₂)» بالاترین فرآوانی را دارند که مؤید جایگاه قدسی و هویتی مسجد در ساخت شهر است. در ادامه شکل‌های ۵، ۶ و ۷ طبقه‌بندی اصول مکان‌یابی مساجد جامع را مطابق آنچه در جدول ۸ تنظیم شده است را در قالب نمودار فرآوانی به صورت مجزا در هر بُعد نشان می‌دهند.

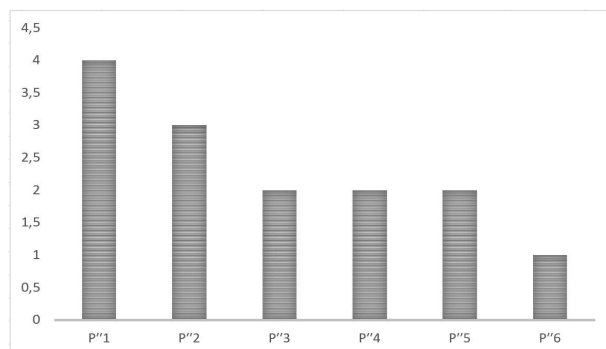

شکل ۵. نمودار فرآوانی اصول ساختاری-کالبدی

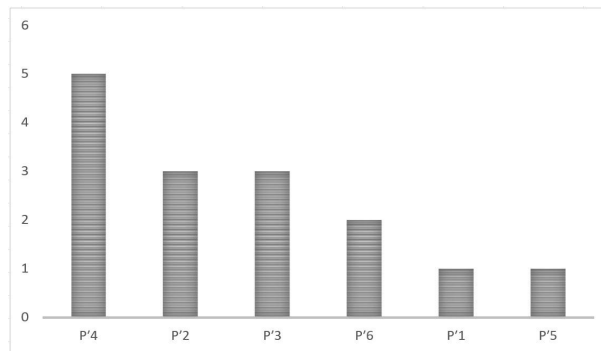
با مقایسه شکل ۲، ۳ و ۴، اصول راهبردی و محوری مکان‌یابی مساجد جامع در ادبیات تخصصی معماری و شهرسازی، بر اساس فرآوانی ارتباط با احکام فقهی درجه‌بندی می‌شوند. در نهایت مطابق جدول ۸ ستون فرآوانی مشخص‌کننده میزان اهمیت اصول است که به سه دسته «درجه یک»، «درجه دو» و «درجه سه» بر اساس فرآوانی قابل تفکیک است. منظور از اصول درجه یک آن دسته از اصول هستند که بیشترین ارتباط را با احکام دارند (مثل P₁ یا P'₄ یا P''₁). اصول درجه دو نیز ارتباط متوسط با احکام دارند. در نهایت اصول درجه سه، اصولی هستند که ارتباط ضعیف دارند اما اجتناب‌ناپذیرند؛ زیرا در منابع شهرسازی ذکر شده‌اند. این درجه‌بندی در جدول ۸ به ترتیب از بیشترین فرآوانی به کمترین و تغییر رنگ از تیره به روشن به صورت برجسته نمایش داده شده است. مطابق با جدول ۸، در بعد ساختاری-کالبدی، اصل

جدول ۷. احکام فقهی مکان‌یابی مساجد جامع از بُعد محتوایی-معنایی

اصول ساختاری-کالبدی		اصول کارکردی-عملکردی		اصول محتوایی-معنایی	
کد	فرآوانی	کد	فرآوانی	کد	فرآوانی
P ₂	۳	P' ₄	۵	P'' ₁	۴
P ₃	۳	P' ₂	۳	P'' ₂	۳
P ₁	۲	P' ₃	۳	P'' ₃	۲
P ₄	۲	P' ₆	۲	P'' ₄	۲
P ₆	۲	P' ₁	۱	P'' ₅	۲
P ₅	۱	P' ₅	۱	P'' ₆	۱

شکل ۷. نمودار فراوانی اصول محتوایی-معنایی

شکل ۶. نمودار فراوانی اصول کارکردی-عملکردی

۷- نتیجه‌گیری

«مرکز فعالیت شهری» و «معرف شهر»، به عنوان معیارهای اصلی مکان‌یابی شناخته می‌شوند.

- در بعد کارکردی-عملکردی، توانایی مسجد در ایفای نقش‌های عبادی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی و ایجاد بستری برای انسجام و مشارکت اجتماعی که جنبه‌ی «چندعملکردی بودن» مسجد را نشان می‌دهد مورد تأکید ویژه قرار گرفت. همچنین اهمیت دو اصل «قرارگیری در حیات شهر» و «مرکزیت اجتماع» مشخص گردید.

- در بعد محتوایی-معنایی نیز «نقش هویت‌بخش» مسجد اولویت بسیار یافت و سپس «وجه معنوی» آن مورد تأکید قرار گرفت. در درجه بعد نیز «وحدت‌بخشی»، «وجه کیفی» و «نمادین بودن» مسجد در سیمای شهری در میان امت اسلامی از برجسته‌ترین اصول به شمار آمد.

مسجد جامع در طول تاریخ شهر اسلامی همواره به مثابه مرکز معنوی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی شهر شناخته شده و نقش آن فراتر از یک بنای عبادی صرف بوده است. یافته‌های این پژوهش نشان داد که مکان‌یابی این نهاد اساسی نه تنها در شکل‌گیری کالبد شهر اسلامی تأثیر مستقیم دارد، بلکه بر هویت‌بخشی و انسجام اجتماعی شهر نیز اثرگذار است. بررسی منابع فقهی و مطالعات تاریخی نشان می‌دهد اصول مکان‌یابی مسجد جامع را می‌توان در سه دسته کلی شامل اصول ساختاری-کالبدی، اصول کارکردی-عملکردی و اصول محتوایی-معنایی تبیین کرد: - با ابتدا به نتایج در بعد ساختاری-کالبدی، «محوریت مسجد» و «مرکزیت هندسی در شهر» اهمیت ویژه‌ای دارند و در درجه بعد، «دسترس‌پذیری برای عموم مردم» در کنار

جدول ۹. راهبردهای مکان‌یابی مساجد جامع در ابعاد سه‌گانه

درجه یک	P ₃ : مرکزیت (هندسی)	P ₂ : محوریت مسجد
درجه دو	P ₆ : سهولت دسترسی	P ₁ : محوریت شهر
درجه سه		P ₅ : عنصر شاخص شهری
درجه یک	P' ₃ : قرارگیری در حیات شهر	P' ₄ : چندعملکردی
درجه دو		P' ₆ : وحدت‌بخش
درجه سه	P' ₅ : مجاورت با عملکردهای اصلی	P' ₁ : عملکرد محوری عبادی
درجه یک	P'' ₂ : وجه معنوی	P'' ₁ : هویت‌بخش
درجه دو	P'' ₅ : عنصر وحدت‌بخش	P'' ₃ : نماد شهر اسلامی
درجه سه		P'' ₆ : عدالت و برابری

تحلیل هم‌سنجی و تناظر میان راهبردهای فقه اسلامی و اصول شهرسازی معاصر نشان داد که این دو حوزه نه تنها در تعارض با یکدیگر قرار ندارند، بلکه می‌توانند در تکمیل یکدیگر عمل کنند. مقایسه منابع فقهی و شهرسازی چند بینش تازه نیز آشکار کرد:

الف) در حالی که فقه اسلامی بر «مرکزیت» تأکید می‌کند، شهرسازی معاصر نشان می‌دهد که در کلان‌شهرهای امروز مرکزیت ممکن است با مشکلاتی چون ترافیک و آلودگی در تضاد باشد؛ بنابراین مرکزیت باید نه صرفاً به معنای مکان هندسی، بلکه به معنای «دسترس‌پذیری عادلانه» بازتعریف شود.

ب) همگرایی قابل‌توجهی میان فقه و شهرسازی در تأکید بر عدالت فضایی و دسترسی برابر مشاهده شد که می‌تواند مبنای نظری قدرتمندی برای سیاست‌گذاری شهری معاصر باشد.

پ) تفاوت تاریخی کارکرد مسجد جامع به‌عنوان مرکز سیاسی-اداری در گذشته و جایگاه امروزی آن نشان می‌دهد که مکان‌یابی مسجد جامع باید با نگاهی انتقادی و بازاندیشانه نسبت به نقش‌های جدید طراحی شود. در این راستا، فقه اسلامی با تأکید بر عدالت، قداست مکان و وحدت امت و معماری و شهرسازی با توجه به ملاحظات جمعیتی، شبکه‌ی معابر و توسعه آینده، در کنار هم چارچوبی جامع برای مکان‌یابی مسجد جامع فراهم می‌سازند. از این منظر، مسجد جامع می‌تواند همچنان به منزله قلب تپنده حیات شهری و محور انسجام اجتماعی در شهرهای اسلامی معاصر ایفای نقش کند.

پژوهش حاضر که اصول مکان‌یابی مسجد جامع در شهر را به کمک راهبردهای فقهی بررسی نمود، طبقه‌بندی ویژه‌ای از این اصول را تدوین و ارائه کرد که می‌تواند در راستای مکان‌یابی مساجد جامع مورد استفاده قرار گیرد. بر اساس یافته‌های پژوهش، توصیه می‌شود در برنامه‌ریزی شهری معاصر، مکان‌یابی مساجد جامع نه صرفاً بر پایه اصول کالبدی و فنی، بلکه با رویکردی ترکیبی از راهبردهای فقهی و آموزه‌های معماری و شهرسازی دنبال شود.

همچنین با رشد و توسعه فناوری این امکان وجود دارد که بهره‌گیری از ابزارهای نوین مانند سیستم‌های اطلاعات مکانی یا GIS، هوش مصنوعی و مدل‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره، مبتنی بر متغیرهای بر ساخته از اصول ارائه شده، می‌تواند به انتخاب مکان‌هایی منجر شود که هم از نظر دسترس‌پذیری و جمعیتی بهینه باشند و هم شأن و جایگاه مسجد جامع را رعایت کنند. زیرا از سویی ورود چنین ابزارهایی به حوزه معماری و شهرسازی اجتناب‌ناپذیر است و از سوی دیگر می‌تواند استعداد استفاده در تصمیمات مربوط به مکان‌یابی مساجد در شهرهای معاصر را داشته باشند. بنابراین هرچند اصول مکان‌یابی مسجد جامع بر مبنای فقهی و شهرسازی استوار است، اما بهره‌گیری از ابزارهای نوین می‌تواند دقت و قابلیت کاربرد این اصول را در محیط‌های پیچیده شهری افزایش دهد. برای مثال این امکان را فراهم می‌کند که شاخص‌های برگرفته از فقه (مانند شعاع دسترس‌پذیری عادلانه یا اجتناب از حریم راه‌ها) به‌صورت لایه‌های اطلاعاتی دقیق مدل‌سازی شوند و با شاخص‌های شهرسازی معاصر (مانند تراکم جمعیت یا شبکه معابر) هم‌پوشانی یابند. همچنین هوش مصنوعی نیز می‌تواند در تحلیل الگوهای فضایی و پیش‌بینی نیازهای آینده جمعیتی به‌کار رود و به این ترتیب انتخاب مکان بهینه با توجه به هر دو دسته معیار فقهی و کالبدی امکان‌پذیر شود. تفاوت اصلی این رویکرد با روش‌های مکان‌یابی رایج در آن است که به جای بسنده کردن به معیارهای صرفاً کمی یا فنی، لایه‌ای از الزامات شرعی و هویتی را وارد فرایند تصمیم‌گیری می‌کند و بدین‌سان انتخاب نهایی نه تنها کارآمدتر، بلکه از منظر مشروعیت اجتماعی و مقبولیت دینی نیز استحکام بیشتری خواهد داشت. به صورت کلی چنین رویکردی، علاوه بر ارتقای کیفیت زندگی شهری، موجب احیای نقش تاریخی مسجد جامع به منزله نماد هویت اسلامی و کانون انسجام اجتماعی در شهرهای امروز خواهد شد.

در انتها، پیش از ارائه پیشنهادهایی برای ادامه این تحقیق لازم است با محدودیت‌هایی که پژوهش حاضر با آن مواجه بود اشاره شود. در بخش استخراج احکام فقهی که در جدول‌های ۵، ۶ و ۷ آورده شد، با توجه به تعدد

منابع در این زمینه و اشتراکات فراوان در اصل حکم فقهی مربوط به موضوع مقاله به تعدادی از مراجع به صورت نمونه ارجاع داده شد و محتوای آن حکم از منبع آن بیشتر مدنظر بوده است. بنابراین در این جدولها، به تعداد محدودی از این منابع اشاره شد.

همچنین پرداختن به نوع منبع و مقایسه آنها نه تنها در دستور کار این پژوهش نبود بلکه از تخصص نویسندگان نیز خارج است. همچنین به دلیل اینکه ساختار شهر از ابتدای ظهور اسلام تاکنون دچار تغییرات و تحولات فراوانی شده، ممکن است برخی مفاهیم این پژوهش (همچون مرکزیت) قابل اتلاق به کلان‌شهرهای امروزی (که مواردی خاص هستند) نباشد. از این رو شاید بتوان برخی از اصول را در مورد چنین شهرهایی در سطح منطقه یا محله به کار برد. برای ادامه این موضوع در پژوهش‌های آتی با به‌کارگیری اصول حاصل از این پژوهش، مکان‌یابی مساجد جامع قابلیت ارزیابی و کارایی خواهند داشت و در مقیاس برنامه‌ریزی آمایش شهری می‌توان موقعیت مساجد موجود را نیز از این منظر تحلیل کرد.

۸- حامیان مالی

مقاله حامی مالی و معنوی نداشته است.

۹- مشارکت نویسندگان

نویسندگان به اندازه یکسان در مفهوم‌سازی و نگارش مقاله سهیم هستند. همه نویسندگان محتوای مقاله ارسالی برای داوری را تایید کردند و در مورد تمام جنبه‌های کار توافق دارند.

۱۰- اعلام عدم تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

۱۱- قدردانی

ما از همه افراد برای مشاوره علمی در این مقاله سپاس‌گزاریم.

۱۲- منابع

- ۱- ابن‌خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۳۱۴ق). مسند/حمد. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ۲- اراکی، محسن. (۱۴۰۳). فقه عمران شهری. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- ۳- امیدی‌فر، عبدالله. (۱۳۹۲). احکام مساجد. قم: شکوفه یاس.
- ۴- باقری، اشرف‌السادات. (۱۳۸۷). مرکزیت، جایگاه و پراکندگی مساجد در محله‌های شهر. رشد آموزش جغرافیا، (۸۵)، ۴-۱۰.
- ۵- بلخی، محمد بن زین‌العابدین. (۲۰۰۲م). المدن الاسلامیه و عمارت‌ها. دمشق: دارالکتب العربی.
- ۶- بهشتی، سیدمحمد. (۱۳۸۹). مسجد ایرانی: مکان معراج مؤمنین. تهران: روزنه.
- ۷- پورجعفر، محمدرضا؛ پورجعفر، علی و صفدری، سیما. (۱۳۹۴). انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص‌سازی در راستای شهری آرمانی-اسلامی. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۳(۳)، ۱-۱۷.

<http://jria.iust.ac.ir/article-1-269-fa.html>

- ۸- تقوایی، علی‌اکبر و معروفی، سکینه. (۱۳۸۹). تعامل معماری مساجد با فضاهای شهری. مسجد، (۱۵۳)، ۶۸-۷۹.
- ۹- حبیبی، محسن و اهری، زهرا. (۱۳۷۷). معماری شهری مسجد در مکتب اصفهان-دستور زبان و واژگان. صفه، (۸۱-۲)، ۳۷-۲۲.

https://soffeh.sbu.ac.ir/article_99793.html

- ۱۰- حرعاملی، محمدبن‌الحسن. (۱۳۹۱ق). وسائل الشیعه فی تحصیل مسائل الشریعه. بیروت: احیاء التراث العربی.
- ۱۱- حسین‌نوری، میرزا حسین بن محمدتقی بن علی محمد. (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل. قم: مؤسسه آل‌البیت.
- ۱۲- حسینی، سیدباقر و علوی‌نیاکو، سیدپژمان. (۱۳۹۷). مکان‌یابی مساجد شهرستان رشت با بهره‌گیری از سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS) به روش APA (مطالعه‌موردی: منطقه دو رشت). مهندسی جغرافیایی سرزمین، ۲(۴)، ۲۷-۳۸.

https://www.jget.ir/article_69900.html

- ۱۳- حقیقت‌نائینی، غلامرضا. (۱۳۷۹). تحلیلی بر موقعیت و

شده در دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم کرمان.

۲۷- قربان‌نژاد، پریسا و جلیل‌زاده محمدی، فاطمه. (۱۳۹۴). الگوی مکان‌یابی مساجد همراه با مطالعه موردی مسجدالنبی بر اساس آیات، روایات و سیره نبوی. *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، (۱۸)، ۶۷-۴۷. DOI: [20.1001.1.22520538.1394.6.18.2.5](https://doi.org/10.1001.1.22520538.1394.6.18.2.5)

۲۸- قربانی، رحیم. (۱۴۰۱). *شاخص‌های معماری و شهرسازی اسلامی*. تهران: شبکه اندیشه.

۲۹- قربانی، رحیم؛ پورنصف، کریم؛ صمددخت، محمدتقی و نیک‌فر، ولی‌الله. (۱۳۹۲). *شاخص‌های معماری و شهرسازی اسلامی*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

۳۰- گلپایگانی، محمدرضا. (۱۴۰۹). *مجمع‌المسائل*. قم: دارالقرآن الکریم.

۳۱- متوسل، حامد. (۱۳۹۹). *معماری از دیدگاه فقه و حقوق با تأکید بر معماری مسجد*. فقه و حقوق نوین، (۳)، ۱۰۵-۹۰. https://www.jaml.ir/article_241991.html

۳۲- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۸۳م). *بحارالانوار*. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.

۳۳- محراب بیگی، محمدعلی. (۱۳۷۶). *مسجد و فرهنگ مردم*. هنر، (۳۳)، ۵۷۴-۵۷۷.

۳۴- مقصودی، غلامرضا. (۱۳۸۷). *سیر تحول معماری مساجد و مصلای از صدر اسلام تا کنون*. تهران: شهیدی.

۳۵- نصر، سیدحسین. (۱۳۸۴). *مسلمان امروزی و دگرگونی معماری محیط شهری اسلامی*. آبادی، (۴۸)، ۵۰-۴۶.

۳۶- نقره‌کار، عبدالحمید. (۱۳۷۸). *درآمدی بر هویت اسلامی در معماری*. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.

۳۷- نقره‌کار، عبدالحمید. (۱۳۹۴). *برداشتی از حکمت اسلامی در هنر و معماری*. تهران: فکر نو.

۳۸- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۸۷). *شهر و معماری اسلامی*. اصفهان: مانی.

۳۹- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۵). *نقش مسجد در حیات شهری مسلمانان*. تهران: جهاد دانشگاهی.

۴۰- نوبهار، رحیم. (۱۳۷۷). *یادگارهای ماندگار: نقش نظام اسلامی در مدیریت مساجد و میزان اختیارات واقف در اداره امور مسجد*. *میراث جاویدان*، (۳ و ۴)، ۴۴-۵۵.

الگوی استقرار مساجد جدید (مطالعه موردی منطقه ۶ تهران). منتشر شده در دومین همایش بین‌المللی معماری مساجد- افق آینده، تهران.

<http://noo.rs/Xn41h>

۱۴- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۴۰۴). *اجوبه/الاستفتائات*. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.

۱۵- زرگر، اکبر. (۱۳۸۶). *راهنمای معماری مساجد*. تهران: دید.

۱۶- سراج، حسام‌الدین. (۲۰۱۰م). *المدینة الإسلامیة: خصائصها و تنظیمها*. قاهره: دارالشروق.

۱۷- سرتیپی‌پور، محسن. (۱۳۷۹). *احکام فقهی و معماری مساجد*. مسکن و محیط روستا، (۹۱ و ۹۲)، ۱۹-۶.

<http://noo.rs/GE6ZE>

۱۸- سلیمانی، محمدجواد. (۱۳۷۸). *معماری مسجد*. منتشر شده در مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، تهران.

۱۹- سیستانی، سیدعلی. (۱۴۰۳). *توضیح‌المسائل جامع*. مشهد: دفتر حضرت آیه‌الله العظمی سیستانی.

۲۰- شفق، سیروس. (۱۳۹۴). *درآمدی بر شناخت شهر ایرانی اسلامی*. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

۲۱- شکوئی، حسین. (۱۴۰۳). *دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری*. تهران: سمت.

۲۲- طوسی، ابوجعفر محمدبن الحسن. (۱۳۶۴). *تهذیب الاحکام*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۲۳- عاملی، ژاله و لیتکوهی، ساناز. (۱۴۰۳). *ارزیابی مؤلفه‌های مؤثر در جذب حداکثری استفاده‌کنندگان از مسجد با رویکرد معماری پایدار در شهر کاشان*. *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۱۲ (۴)، ۳۶-۲۲.

<http://jria.iust.ac.ir/article-1-1736-fa.html>

۲۴- عطایی همدانی، محمدرضا؛ حمزه‌نژاد، مهدی و نقره‌کار، عبدالحمید. (۱۳۹۰). *بررسی و الگوشناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه (مقدمه‌ای برای دستیابی به اصول مکان‌یابی مسجد در شهر اسلامی)*. *باغ نظر*، (۱۶)، ۸-۳.

https://www.bagh-sj.com/article_1.html

۲۵- علی‌نژاد قمی، محسن. (۱۳۸۴). *مساجد در تمدن اسلامی*. تهران: انتشارات رسانش.

۲۶- غفرانی، مریم. (۱۳۹۸). *قبله‌یابی به کمک آفتاب*. منتشر

Sun. Published in Second Congress on the History of Urban Planning in Iran, Arg-e Bam, Kerman. [In Persian]

9- Ghorbani, R. (2022). *Indicators of Islamic Architecture & Urbanism*. Tehran: Andisheh Network. [In Persian]

10- Ghorbani, R., Pournajaf, K., Samaddokht, M. T., & Nikfar, V. (2013). *Indicators of Islamic Architecture & Urbanism*. Tehran: Shahid Beheshti University. [In Persian]

11- Ghorbannejad, P., & Jalilzadeh Mohammadi, F. (2015). Location Patterns of Mosques with the Case Study of Masjid al-Nabawi in Accordance with Verses, Narrations & Prophetic Tradition. *The History of Islamic Culture & Civilization Quarterly Journal of Research*, 6(18), 47-76. [In Persian]

DOI: [20.1001.1.22520538.1394.6.18.2.5](https://doi.org/10.22520538.1394.6.18.2.5)

12- Golpayegani, M. R. (2030 AH). *Majma'al-Masa'il*. Qom: Dar al-Qur'an al-Karim. [In Persian]

13- Grousset, R. (1931). *The Civilization of the East: The Near & Middle East*. London: Hamish Hamilton.

14- Habibi, M., & Ahari, Z. (1998). Urban Architecture of the Mosque in the Isfahan School: Grammar and Vocabulary. *Soffeh*, 8(1-2), 22-37. [In Persian]

https://soffeh.sbu.ac.ir/article_99793.html

15- Haghighat Naeini, G. R. (2000). Analysis of Location & Settlement Patterns of New Mosques (Case Study: District 6, Tehran). Published in *The Second International Conference on Mosque Architecture – Future Horizon, Tehran*. [In Persian]

URL: <http://noo.rs/Xn41h>

16- Hakim, B. S. (1986). *Arabic-Islamic Cities: Building & Planning Principles*. New York: Kegan Paul International.

17- Hor'ameil, M. b. H. (1972 AH). *Wasa'il al-Shi'ah fi Tahsil Masa'il al-Shari'ah*. Beirut: Ihya' al-Turath al-Arabi.

18- Hossein Nouri, M. H. b. M. T. b. A. M. (1988 AH).

۴۱- نیکزاد، ذات‌الله. (۱۴۰۰). مساجد جامع شهر کرمان؛ شناسایی و تبیین جایگاه شهری و تاریخی. *مطالعات معماری ایران*، ۱۰(۲۰)، ۴۹-۶۵.

DOI: [10.22052/jias.2022.245927.0](https://doi.org/10.22052/jias.2022.245927.0)

۴۲- ورمقانی، حسنا. (۱۴۰۰). تحلیلی بر خصلت دعوتگری مساجد معاصر (بررسی موردی: مساجد تهران). *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۹(۱)، ۱۲۳-۱۴۳.

URL: <http://jria.iust.ac.ir/article-1-881-fa.html>

References

1- Alinejad-Qomi, M. (2005). *Mosques in Islamic Civilization*. Tehran: Resanesh. [In Persian]

2- Ameli, Z., & Litkouhi, S. (2024). Evaluation of Effective Components in the Maximum Attraction of Mosque Users with Sustainable Architecture Approach in Kashan City. *JRIA*, 12(4), 22-36. [In Persian]

<http://jria.iust.ac.ir/article-1-1736-fa.html>

3- Araki, M. (2024). *Fiqh of Urban Development*. Qom: Majma'al-Fikr al-Islami. [In Persian]

4- Ataei Hamedani, M. R., Hamzehnejad, M., & Noghrekar, A. (2011). A Study on the Location of Mosques in Medina during the Era of Prophet Mohammad (PBUH) (An Introduction to Principles for Determining Proper Locations for Mosques in Islamic Cities). *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 8(16), 3-18. [In Persian]

https://www.bagh-sj.com/article_1.html

5- Balkhi, M. b. Z. (2002). *Islamic Cities & Their Architecture*. Damascus: Dar al-Kutub al-Arabi.

6- Bagheri, A. (2008). Centrality, Position, & Distribution of Mosques in Urban Neighborhoods. *Roshd Teaching Geography*, (85), 4-10. [In Persian]

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/803044>

7- Beheshti, S. M. (2010). *The Iranian Mosque: The Place of Believers' Ascension*. Tehran: Rozaneh. [In Persian]

8- Ghofrani, M. (2019). *Qibla Determination Using the*

- AH). *Muṣṭadrak al-Wasa'il*. Qom: Ahl al-Bayt Institute. [In Persian]
- 19- Hosseini, S. B., & Alavi, S. P. (2019). Locating Mosques in Rasht City Using GIS & AHP method (Case study: Rasht District). *Geographical Engineering of Territory*, 2(4), 27-38. [In Persian]
URL: https://www.jget.ir/article_69900.html
- 20- Ibn Khaldun, A. B. M. (1896). *Musnad Ahmad*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- 21- Khamenei, S. A. (2025). *Ajwibat al-Isifta'at*. Tehran: Enqelab-e Islami Publications. [In Persian]
- 22- Lapidus, I. M. (1967). *Muslim Cities in the Later Middle Ages*. Harvard University Press.
- 23- Majlesi, M. B. (1983). *Bihar al-Anwar*. Beirut: Dar al-Ihya' al-Turath al-Arabi.
- 24- Maqsoudi, G. (2008). *The Evolution of Mosque & Musalla Architecture from Early Islam to the Present*. Tehran: Shahidi. [In Persian]
- 25- Mehrab Beigi, M. A. (1997). Mosque & Popular Culture. *Honar*, (33), 574-577. [In Persian]
- 26- Mortada, H. (2003). *Traditional Islamic Principles of Built Environment*. London: Routledge Curzon.
- 27- Motevassel, H. (2020). Article on the Mosque & Its Architecture from the Perspective of Jurisprudence & Law. *Modern Jurisprudence & Law*, 1(3), 90-105. [In Persian]
URL: https://www.jaml.ir/article_241991.html
- 28- Naghizadeh, M. (2008). *City & Islamic Architecture*. Isfahan: Mani. [In Persian]
- 29- Naghizadeh, M. (2016). *The Role of the Mosque in the Urban Life of Muslims*. Tehran: ACECR. [In Persian]
- 30- Nasr, S. H. (2005). *Contemporary Muslims & the Transformation of Islamic Urban Environment Architecture*. Abadi, (48), 46-50. [In Persian]
- 31- Nikzad, Z. (2022). Kerman Jame' Mosques: Urban & Historical Status. *Journal of Iranian Architecture Studies*, 10(20), 49-65. [In Persian]
- DOI: [10.22052/jias.2022.245927.0](https://doi.org/10.22052/jias.2022.245927.0)
- 32- Nogherekar, A. H. (1999). *Introduction to Islamic Identity in Architecture*. Tehran: Ministry of Housing & Urban Development. [In Persian]
- 33- Nogherekar, A. H. (2015). *A Perspective on Islamic Philosophy in Art & Architecture*. Tehran: Fekr-e No. [In Persian]
- 34- Nobahar, R. (1998). Enduring Legacies: The Role of Islamic System in Mosque Management & the Extent of Waqf's Authority in Mosque Administration. *Mirath-e Javidan*, (3-4), 44-55. [In Persian] <https://ensani.ir/file/download/article/20101119151958-381.pdf>
- 35- Omer, S. (2010). Some Lessons from Prophet Muhammad (SAW) in Architecture: The Prophets Mosque in Madinah. *INTELLECTUAL DISCOURSE*, 18(1).
URL: <https://doi.org/10.31436/id.v18i1.140>
- 36- Omidifar, A. (2013). *Rulings of Mosques*. Qom: Shokufe-ye Yas. [In Persian]
- 37- Othman, M. A. S. (1988). *Islamic City. Kuwait: Aalam ul Ma'rifa*, National Council for Culture, Arts & Literature.
- 38- Pourjafar, M. R., Pourjafar, A., & Safdari S. (2015). Various Types of Islamic City & Pointing Out to Defining the Major Aspects of Ideal Islamic City. *JRIA*. 3(3), 1-17. [In Persian]
URL: <http://jria.iust.ac.ir/article-1-269-fa.html>
- 39- Rasdi, M. T., & Mohd Z. M. T. (2012). *Islamic Architecture Evolution: Perception & Behavior*. Published in 1st National Conference on Environment-Behavior Studies, Malaysia.
- 40- Sartipipour, M. (2000). Jurisprudential Rules & Mosque Architecture. *Housing & Rural Environment*, (91 & 92), 6-19. [In Persian]
URL: <http://noo.rs/GE6ZE>
- 41- Seraj, H. D. (2010). *Al-Madina al-Islamiyya: Characteristics & Organization*. Cairo: Dar al-Shorouk.
- 42- Shafaghi, S. (2015). *An Introduction to the Study*

of Iranian-Islamic Cities. Isfahan: Isfahan Municipality Cultural & Recreational Organization. [In Persian]

43- Shokouhi, H. (2024). *New Perspectives in Urban Geography*. Tehran: SAMT. [In Persian]

44- Sištani, S. A. (2024). *Tawdhih al-Masa'il Jami'*. Mashhad: Office of Grand Ayatollah Sištani. [In Persian]

45- Soleimani, M. J. (1999). *Mosque Architecture*. Published in The Conference on Mosque Architecture: Past, Present, Future, Tehran.

46- Taghvaei, A., & Maroufi, S. (2010). Interaction of Mosque Architecture with Urban Spaces. *Masjed*, (153), 68-79. [In Persian]

47- Tousi, A. b. H. (1985). *Tahdhib al-Ahkam*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Persian]

48- Varmaghani H. (2021). An Analytical Approach to the Invitation quality of Contemporary Mosques (Case Study: Mosques of Tehran). *JRIA*. 9(1), 123-143. [In Persian]

URL: <http://jria.iust.ac.ir/article-1-881-fa.html>

49- Zargar, A. (2007). *Guide to Mosque Architecture*. Tehran: Did. [In Persian]